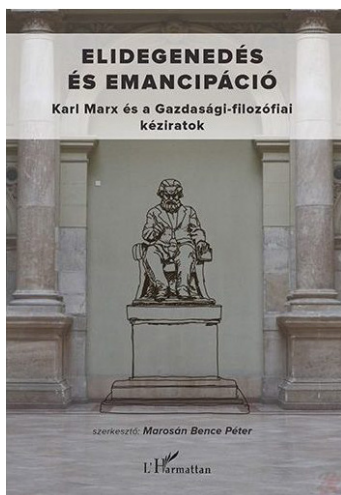

KIRAKTÁK AZ AULÁBÓL, VISSZATÉRT AZ ELŐADÓTEREMBE

Marosán Bence Péter (szerk.) (2016) *Elidegenedés és emancipáció: Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest: L'Harmattan

2014 januárjában Rétvári Bence, a KDNP alelnöke és az Ifjúsági Kereszténydemokrata Szövetség (IKSZ) nyílt levélben szólította fel a Budapesti Corvinus Egyetem vezetését a Marx-szobor eltávolítására az egyetem aulájából, mivel Marx nemcsak a kommunista eszmék atyja, hanem köztudottan antiszemita is volt. Álláspontjuk szerint elfogadhatatlan, hogy ma Magyarországon szobra lehet Karl Marxnak, annak az ideológusnak, aki, szerintük, nyíltan antiszemita és rasszista nézeteket vallott. Az egyetem rektora, Rostoványi Zsolt akkor elutasította a megalapozatlan beavatkozási kísérletet, bár elismerte, hogy Marx munkássága és történelmi szerepe ellentmondásos. Hamarosan azonban jobb belátásra tért, s 2014. szeptember 15. hétfő reggelre – a szokásos módon: hétvégén, titokban és rohamtempóban – eltávolították a szobrot. Az IKSZ ezt úgy kommentálta, hogy immár szimbolikusan is lezárult a posztkommunista korszak, s a fiatalok a rendszerváltás után 25 évvel végre saját maguk alakíthatják jelenüket és jövőjüket. Minden ellenállás hatástalan volt.

Eredményes volt viszont Marosán Bence Péter, fiatal egyetemi oktató fellépése, aki a Corvinus Egyetemhez kötődő Társadalomelméleti Kollégiummal együtt a szobor eltávolítására válaszul tudományos konferenciát szervezett, amely híven mutatja be Marx valódi elméleti jelentőségét. A konferenciát aktuálissá tette, hogy Marx 170 éve írta meg a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* [a továbbiakban: *GFK*]. A szervezés költségeit a kollégium tagjai adták össze, a munkát hamar és eredményesen elvégezték. A konferenciát 2014. november 13–14-én tartották meg *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok* címmel, nagyszámú hallgatóság előtt a Corvinus főépületének egyik nagyelőadójában. A konferencia anyagából készült kötet ugyanezzel a címmel 2016-ban jelent meg, kiadása költségeit a kollégium öregdiákjai és magánadományok biztosították.

A konferencia jelentős szakmai esemény volt, a Marxszal is foglalkozó hazai teoretikusok reprezentatív összejövetele, a megközelítésmódok gazdag sokfélesége. Minden korcsoport jelen volt, 25-től 85 évesig, me-

¹ Egyetemi docens, ELTE BTK Filozófia Intézet

lyek tagjai a marxizmussal egymástól nagyon eltérő időben és módon ismerkedtek meg. A szerkesztők jó munkát végeztek: az írások túlnyomó részét 6 és 15 oldalas terjedelem közé sikerült szorítaniuk, a szerzők érdemi mondandójának megcsonkítása nélkül. A 28 írásból álló kötet igen jól felépített: hét átgondolt tematikus részre van osztva, mindegyikben négy írás. Az alábbiakban a kötet átfogó bemutatására vállalkozom, valamennyi írásra kitérek, sokszor átveszem a szerzők saját megfogalmazását.

A kötet gazdag áttekintést kínál a napjainkban Marxszal is foglalkozó hazai gondolkodók elképzeléseinek sokféleségéről, s a marxi elképzeléseket elfogadó és elutasító álláspontok különféle fokozatairól. *Szigeti Péter* szerint a kapitalizmus eltérő változatai ellenére Marx (azóta erősen megkérdőjelezett) munkaérték-elmélete és értéktöbblet-elmélete, valamint a tőke koncentrációjáról és centralizációjáról nyújtott beszámolója máig érvényes vezérfonal a globális kapitalizmus elemzéséhez, a tőkés világrendszert a centrum–periféria összefüggésében értelmező megközelítések számára is. *Ágh Attila* szerint Marx komoly szerepet játszott a modern politológia kialakításában. A modern politikai rendszer kialakulásának három korszaka közül az elsőben élt, de túllátott saját korán. Elméleti megközelítése a többdimenziós társadalmi determinizmus paradigmáját nyújtja, amely legjobban a gazdasági és politikai szféra kölcsönviszonyában mutatkozik meg. Ennek lényege, hogy a politika világa éppen a kialakuló ipari társadalom szolgálatában önállósítja magát a gazdasággal szemben, s ebben az értelemben „inadekváttá” válik a gazdasághoz képest. E felfogásával Marx kész elméleti keretet kínált az egy évszázaddal későbbi világrendszer-elméletek számára, a centrum és periféria ellentétrendszerének bemutatásához. *Karikó Sándor* Marxot a háború kutatás egyik megalapozójának tekinti, akinél a háború legmélyebb alapjának filozófiai megragadásához találhatók útmutatások. Ezek pontos kifejtésére azonban nem kerül sor, illetve arról sem kapunk eligazítást, Marx hogyan képzelte a fegyverkezés, a hadsereg és a háború megszűnését a kommunizmus korában.

Heller Ágnes megkülönbözteti egymástól Marx tudományos (empirikus) és filozófiai (transzcendentális) nézeteit, s azt emeli ki, hogy míg az előbbiek (a tőke koncentrációja és centralizációja, a mezőgazdaság kapitalizálódása, a globalizáció) sikeres tudományos előrejelzések voltak, addig az utóbbiakból levont következtetések (a proletariátus győztes forradalma, a kapitalizmus összeomlása, az elidegenedés megszűnése, az egyesült termelők szabad társadalmának létrejötte) érvénytelennek bizonyultak. S mégis, míg az előbbiek intellektuálisan érdektelenné váltak, addig az utóbbiak fontosak maradtak. *Kis János* azt mutatja be, hogy a felvilágosodás hagyományát folytató két rivális irányzat, a liberalizmus és a marxizmus közül egyértelműen a liberalizmus volt az eredményesebb elmélet. Ennek ellenére a liberalizmus gyakorlatilag újabb és újabb kihívásokkal szembesül, melyekre válaszolva figyelembe kell vennie a marxista kritikákat. Nem elég rámutatni Marx kapitális tévedéseire, szembe kell nézni korszakos felismeréseivel is. A marxi életmű eredményeit átfogóan elvető *Amelie Lanier* a történelmi materializmus mint sajátos gondolkodásforma abszurdításait mutatja be. Lendületese és túlzó kritikája kiterjed minden modern társadalomtudományra és az újkori ismeretelméletre is.

A történelmi materializmus árnyaltabb kritikáját nyújtja *Kiss Csaba*, aki Marx nézeteit Alexis de Tocqueville felfogásával állítja szembe, s vezérfonalul Jon Elster értelmezését használja. Elster szerint Tocqueville nagy érdeme, hogy mentes maradt a XIX. századi szociológia négy tehertételétől, nevezetesen a módszertani kollektívizmustól, az organicizmustól, a funkcionalizmustól és a teleológiától. Marx hegeli ihletésű történelemfilo-

zóiája viszont a történelmi haladást egyértelműen teleologikus folyamatnak tekinti, melyet összekapcsol a történelmi materializmus kvázi-empirikus elméletével, amely a történelmi haladást a termelőerők fejlődésével magyarázza, funkcionális összefüggés alapján. Marx prognózisával ellentétben a kapitalizmus fejlődésével a proletárforradalom lehetősége egyre csökkent, ahogy azt Tocqueville megjósolta. Erre mutatott rá Palágyi Menyhért 1908-as Marx-kritikája is, mint *Székely László* írásában olvashatjuk. Palágyi szerint Marx 1843–44-es párizsi tartózkodásakor került a babeuvista–blanquista körök osztályharcos szellemiségének hatása alá, és Hegel és Feuerbach nyomán történelemfilozófiai teóriává általánosította a kibékíthetetlen osztályharc és a jövőbeli radikális társadalmi forradalom elképzelését. Az európai forradalmi korszak viszont örökre letűnt, Marx forradalomelmélete elvesztette társadalmi talaját, és elhalásra lett ítélve. Palágyi viszont figyelmen kívül hagyta, hogy a proletárforradalomra vonatkozó marxi tanítás magja nem a kibékíthetetlen osztályharc, hanem az elkerülhetetlen tömeges nyomor feltételezése volt. A marxi forradalomelmélet kudarcát éppen a nyomor 1848 utáni enyhülése idézte elő. Az európai fejlődés perifériáján viszont a nyomor és kiszolgáltatottság uralkodó maradt, s emiatt itt továbbra is hatott az elkerülhetetlen proletárforradalom elmélete. Ezért aktivizálhatta Lenin zseniálisan Marx tanításának babeuvista–blanquista eredetű osztályharcos forradalmi elképzelését.

Balázs Gábor és *Losonczi Márk* is úgy látja, hogy Marx mint a modernizáció, a munkásmozgalom, az osztályharc, a gazdasági érdekek, a történelmi materializmus gondolkodója és prófétája már muzeális tárgy. A marxizmus hagyományos teoretikus sémáinak – mint a munkásosztály és a munka felszabadulása – vége van, mivel a munkásosztály évszázadának (1871–1968) is vége van. Marx igazi érdeme a tőkés rendszer lényegének, vagyis a társadalmi fétiszizmusnak, az absztrakt munkának és a kapcsolódó represszív etikának a kíméletlen kritikája. E kritika szerint a munka nem az ember autentikus lényege, amelyet csak az elidegenedés szennyez be, hanem absztrakt gépezet, amely egyedül a kapitalizmusban válik a társadalmi közvetítés domináns közegévé.

A munka marxi felfogását megkérdőjelezi Hannah Arendt is, kinek Marx-értelmezését *Szitás Pál* bírálja. Arendt szerint a munka az emberi tevékenység legalacsonyabb – biológiai és fizikai – szintje, a második szint az előállítás, a harmadik a cselekvés. Csak ez utóbbi előfeltételezi más emberek jelenlétét, csak ez tekinthető az embert jellemző politikai tevékenységnek. Arendt szerint Marx a legalacsonyabb szintű tevékenységet emelte a hierarchia csúcsára azzal, hogy a munkában jelölte meg az emberi egzisztencia lényegét. Valójában Marxtól idegen az Arendt által neki tulajdonított biológiai szemlélet, hiszen az elidegenedett, kényszerű munkával szemben a történelem végének ideális kontextusában megjelenő szabad munkát tekintette az ember lényegének. *Bene Adriántól* megtudjuk, hogy Jean-Paul Sartre marxista – de továbbra is fenomenológiai és egzisztencialista – korszakában komoly affinitást mutatott az elidegenedés, emancipáció és szabadság témakörének GFK-beli tematizálása iránt. Az elidegenedés kapcsán viszont az egyénnek a munka helyett a többi emberhez fűződő viszonyára helyezi a hangsúlyt.

Böcskei Balázs a következő elnevezésekkel illeti a munka átalakulása szempontjából a kapitalizmus legutóbbi időszakát: „a modernitás késő modern fordulata”, „a második, likvid modernitás”, „a digitális társadalom”, „posztmodernizált munkahelyekre épülő gazdaság”, „kreatív–spektakuláris–információs kapitalizmus”, „hálózatba szervezett társadalom”, „poszttradicionális társadalmi univerzum”, „a munka nélküli kapitalizmus kora”. Ez utóbbi arra utal, hogy a munka helyett a kapitalizmus immár a tudásra és technológiára épül. Ezzel

Ropolyi László is egyetért. Az internetes szakirodalom szerint az „újfajta” (digitális, kulturális, információs, kognitív, kommunikációs, megosztásos, interpretációs, reprezentációs stb.) munka anyagtalan, ingyenes és szabad, a munkát végző nem választható el a fogyasztótól, s a digitális munka során nem játszik szerepet a munkaidő. Az írás feltérképezi az internetkutatáshoz kapcsolódó marxista irányzatok meglepően sok ágát, ahonnan az internet filozófiáját hiányolja, amely a szerző saját kutatási tárgya. *Antal Attila* a munka természetátalakító hatásáról alkotott nézetei felől vizsgálja Marx munkásságát. Modern ökológiai szemszögből először a *GFK*-nak az ember, a munka és a természet szerves egységét hangsúlyozó gondolatai relevánsak, de az újabb értelmezések nagyobb hangsúlyt fektetnek *A tőke* vizsgálatára. Három álláspont érvényesül a szakirodalomban: az egyik szerint a marxi elmélet ökológiailag irreleváns, a másik szerint kártékony, a harmadik szerint jótékony.

Sartre mellett három másik francia szerző szerepel a kötet utolsó részében. *Horváth Péter* Jacques Rancière politika- és metapolitika-felfogását tárgyalja. Louis Althusser egykori tanítványa nemcsak mesterétől, hanem a marxista filozófiától is elfordult az évtizedek során. Elutasítja Marx felfogását, hogy a politika feladata a különböző érdekek és vélemények összeütközéseinek kezelése, végső soron a háborítatlan konszenzus megteremtése. Ezt nevezi Rancière metapolitikának, amely szerinte felszámolja a politikát, s átjárja az egész politikai filozófiát és szociológiát. *Berkovits Balázs* Michel Foucault-nak a modern fegyelmező rend kialakulásáról nyújtott értelmezése és a marxi elmélet viszonyát vizsgálja. A marxi áthallások hol jelentősebbek, hol halványabbak. Egyrészt Foucault kiegészíti a kapitalista kizsákmányolás marxi elméletét, amennyiben bemutatja, hogy a szabad munkaerőt csak a fegyelmezés újonnan kialakított intézményei segítségével lehetett beterelni a tőkés termelésbe. Másrészt felmenthető az esszencializmus vádja alól: szerinte a fegyelmező intézményeknek nincs meghatározott társadalmi funkciójuk, és nem állnak valamilyen társadalmi–gazdasági érdek szolgálatában. Nem kínál klasszikus társadalomelméletet, de olyan kritikai elméletet sem, amely egy magasabb szintről – például az „emberi lényeg” nézőpontjából – ítélné meg az empirikus kutatások eredményeit. Immanens kritikát gyakorol, amikor bemutatja a kialakuló új formációk kontingens jellegét, s megfosztja őket a szükségszerűség látszatától, amellyel később lettek felruházva. *Marosán Bence Péter* Michel Henry fenomenológiai értelmezését mutatja be, amely elsősorban Marx fiatalkori filozófiai kézírataira támaszkodik, s Marx elméletét fundamentális ontológiaként, a végső alapok elméleteként mutatja be. A végső alap az immanens, szubjektív, produktív élet értelmében felfogott munka, a praxis, amely maga teszi magát interszubjektív életté.

Meglepő párhuzamokra hívja fel a figyelmet két tömör és szabatos tanulmány. Sebők Miklós a libertárius Robert Nozick és Marx szabadságutópiája között talál hasonlóságot. Szerinte Marx naturalista–humanista utópiájában ahhoz hasonlóan válik valóra az emberek közötti egyenlőség, mint Nozick utópiájában, ahol szintén a szabadság és egyenlőség érvényesül, más értelemben. Marx azonban valószínűleg nem értett volna egyet Nozick megállapításával, miszerint nem biztos, hogy mindenkinek ugyanaz a legjobb, és mindenki egyazon utópiában akar élni, valamint azzal sem, hogy a javasolt rendszer teret hagy a kísérletezésre, de nem teszi azt kötelezővé, és az embereknek jogukban áll stagnálni és fejlődni is.

Szalai Miklós három érdemi párhuzamot mutat fel James Joyce irodalmi munkássága és Marx gondolatai között, kinek műveit Joyce nem ismerte. Az egyik, hogy mindketten kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak az antik irodalomnak a modern ember életében. Ahogyan Marx a görögök kapcsán az emberiség történelmi

gyermekkorának örök varázsáról beszélt, Joyce is a görög kultúrában látta az örök emberit, amikor az Odüsszeiát úgy írta újra, hogy egy dublini kisember, Leopold Bloom egy napjának – és belső világának – történéseit feleltette meg Odüsszeusz kalandjainak. A másik párhuzam az ír nemzeti identitás, valamint a női identitás problémájának Joyce által nyújtott tárgyalásából adódik: sajátos elbeszélésmódjával dekonstruálja és kritizálja a bevett, egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi diskurzust. Ez teljeseedik ki a *Finnegan ébredésében*, ahol nemcsak egységes elbeszélés nincs, hanem a szavak is elvesztik konvencionális jelentésüket. E beszédmód arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyarmati népek, a munkások és a nők mint alávetett szubjektumok nem tudnak ebben a diskurzusban megszólalni, identitásukat a hatalmasok definiálják. Marx megközelítésmódja hasonló. A polgári közgazdaságtannal nem egy szocialista közgazdaságtant akart szembeállítani, hanem egy kritikai diskurzust, amely úgy alkalmazza az uralkodó társadalomtudományi nyelvhasználatot, hogy közben világossá teszi annak korlátait és történelmi–társadalmi meghatározottságát. Marx és Joyce kritikai megközelítésének közös forrása: mindkettőjük történelemszemlélete Giambattista Vico hatását mutatja.

Áttérek a kötet címében jelzett témára. Elidegenedés és emancipáció szembeállítása számunkra talán természetes, nem utolsósorban Marx hatására. Pedig nincs köztük eleve ellentét. Az elidegenedés az a lelkiállapot, amikor valamely hozzánk közelálló személy, tárgy, tevékenység vagy gondolat elveszti vonzerejét. Amit hozzánk tartozónak éreztünk, idegenné vált. Negatív érzés, de nem szükségképpen párosul alávetettséggel. Munkája eredményétől is elidegenedhet valaki, anélkül, hogy bármiféle alávetettség létrejönne. E köznapi és pszichológiai értelemben az elidegenedés nem az emancipáció ellentéte. Ha valaki elidegenül egy öt korábban lázba hozó hazug, zsarnoki vezetőtől, az egyértelműen emancipáció.

Az elidegenedés fogalma Marxnál a *GFK*-ban vált kitüntetetté, hogy aztán bizonyos fokig szakítson vele, legalábbis a kifejezéssel. A fogalom eredettörténetét *Weiss János* mutatja be Rousseau, Schiller, Hegel, Feuerbach és Marx hozzájárulását áttekintve. *Tamás Gáspár Miklós* a *GFK* forrásait Fichte és Hegel szövegeiben jelöli meg. Rekonstrukciója középpontjában a tőkés magántulajdon és a jog fogalma áll, amely megszabja és fenntartja azt a határt, amely a munkást elválasztja munkája eredményétől. Az emberi nem lényegi megkülönböztető jegye, amely a kreativitás és önkitaljesítés legmagasabb szintű formája lehetne, e viszonyban a munkás képességeinek eltorzult korlátozását és önmaga elvesztését eredményezi. Ennek során a munkás elidegenedik a többi emberhez fűződő viszonyától is.

Egy évvel később Marx *A német ideológiában* az elidegenedés fogalmát felváltotta a munkamegosztással. E műben *Czétány György* szerint Marx alapvető teljesítménye, hogy a kanti értelemben vett „mennyiségi kategóriákkal” (általános, különös, egyedi) szemben bevezeti a „közös” kategóriáját. A német ideológia az ember lényegét közösségi létként, s ezzel összefüggésben produktivitásként és történetiségként határozza meg. Nem az egyén autonómiája az ember lényege, hanem a közösségi együttműködés. Ez fejeződik ki a munkamegosztásban, de nem annak az áruk magántulajdonán alapuló elidegenedett formájában, ami az egyénnek a közösségtől való elszakadását jelenti, de nem is az általános akarat politikai érvényesítéseként értelmezve. Az ember az önkéntes munkamegosztásban valósíthatná meg lényegét.

A *GFK* és *A német ideológia* közötti fordulat fontos pontját mutatja be *Kiss Endre*, aki elemzése középpontjában a Moses Hess és Engels által szerkesztett, *Gesellschafts Spiegel* című folyóirat 1844. decemberi számát

állítja. A folyóirat mindkét szerkesztője egyértelműen a feuerbachianus „igazi szocializmus” álláspontját képviselte, amelyhez ekkor még Marx is pozitívan viszonyult, s maga is közölt egy recenziót a lapszámban. Az irányzattal és Feuerbach elidegenedés-elméletével való szakítását jelzi 1845 márciusában a *Feuerbach-tézisek* megírása. Marx ezután végérvényesen feloldja a feuerbach-i antropológiát egy hegeli típusú történeletfilozófiában.

Miklós Tamás szerint Marx különböző írásaiból több eltérő történelemfilozófia bontható ki. A GFK-ban a történelem az elidegenedés története. Ebben Marx több ponton Hegelt követi, de az elidegenedés és eltárgyasulás viszonyáról alkotott elképzelését elutasítja. Mivel Hegel a szellemet tekinti az ember lényegének, ezért minden eltárgyasulást elidegenedésnek tart. Marx szerint azonban az ember alapvetően nem elveszti, hanem megteremti magát erőinek eltárgyasítása, a természet megmunkálása során. A tárgyiasítás nem eleve elidegenedés, hanem csak a konkrét termelési viszonyok teszik azzá. Marx ebben tévedett, s Hegelnek volt igaza. Az eltárgyasítás szükségképpen elidegenítéssel jár. Az idegenség létrehozása minden tárggyá tétel, minden megismerés, minden meghatározás része. Az elidegenedés az ember nembeli lényegéhez tartozik, elkerülhetetlen sorsa. Csak egy abszolút szellem, Isten lenne képes minden nézőpontot együtt magáévá tenni és ezáltal az elidegenedést meghaladni. Marx tévedésének így is fontos üzenete van: mindig küzdeni kell az elidegenedésnek a korra jellemző emberellenes formái ellen, még ha az elidegenedés teljes megszüntetése nem is emberi lehetőség.

A függőség vagy alávetettség értelmében használt elidegenedés-fogalommal szembeállítva lehet emancipációról beszélni. De milyen értelemben? Sok mindentől lehet felszabadulni. Más narratívái mellett Marx úgy mutatta be a történelmet, mint emancipációk sorozatát: felszabadulás a kezdeti bornírt közösségek szorításából, a rabszolgaságból, a jobbágyi függőségből, a természeti folyamatok uralma alól, a babonáktól, sokfajta jogi korlátozás alól. A kapitalizmus óriási emancipatorikus teljesítményeit Marx euforikusan elismerte. De többre vágyott: teljes emancipációra. Kimutatta, hogy minden eddigi emancipáció az alávetettség egyik formájából egy másikba történő átmenet volt csupán. *Kalós Antal* azokat a marxi szövegeket rekonstruálja, amelyek a feudális, személyi függőségből a tőkés, dologi függésbe való átmenetet jellemzik, melyet írása címében az elnyomás és a kizsákmányolás közti átmenetnek nevez. *Farkas Henrik* fenomenológiai elemzése a releváns szubjektumok tapasztalatai felől közelítve azt emeli ki, hogy míg a kizsákmányolás csak a proletariátust, addig az elidegenedés a tőkés társadalom minden tagját érinti. A proletár szükségletei kielégítésére törekszik, ami akár a kizsákmányolás megszüntetésére is készítheti, de ebben magára marad, másrészt képességei minden irányú kifejlesztésére nem törekszik, s így az elidegenedés kevésbé izgatja. A kommunizmus bővületében élő filozófus törekvése léthelyzetük eltérő jellegéből következően más, mint az övé, s így a forradalomhoz is másként viszonyulnak. A filozófus a reflexió szubjektumaként az elidegenedés elleni küzdelmében egyedül marad, mivel tőkés viszonyok között az elidegenedésnek nincsenek észlelhető tünetei. Míg a kizsákmányolásnak a proletariátus létfenntartására nehezedő súlya már Marx életében enyhült, ezzel párhuzamosan az elidegenedés mindent átható és észlelhetetlen jellege azóta is tovább fokozódik.

Bár az elidegenedés fogalma csak a GFK-ban központi jelentőségű, tartalmilag végigkíséri Marx életművét. A tőkésben az áruferítésizmus koncepciójában fogalmazódik újra: az árutermelés viszonyai között az egyének saját személyes teljesítményei és társadalmi viszonyai fizikai tárgyak tulajdonságaiként és viszonyaiként jelen-

nek meg számukra és lépnek velük szembe. Marx nyomán az eldologiasodás fogalmát Lukács György vezette be Max Webernek a racionális munkaszervezetre vonatkozó felfogásával ötvözve. Böcskei Balázs szerint e felfogás, mely szerint a modern munkaszervezet kikapcsolja és felszámolja a munkás szubjektivitását, helytálló volt a munkafolyamat absztrakt–racionális részműveletekre tagolásának időszakában, de a mai kapitalizmusban már nem tartható. Ma a munkavállaló személyiségének és önmegjelenítésének kibontakoztatása az egyik központi vezérelv az elidegenedés és eldologiasodás viszonyainak fenntartásában.

Kis János nem a munka, hanem a politika területéről, s nem a GFK-ból, hanem az egy évvel korábbi, *A zsidókérdéshez* című írásból kiindulva tárgyalja a kötet címadó témáját. Marx az emberi szabadság eléréséhez nélkülözhetetlennek tartotta a politikai emancipációt, az állam fennhatósága alá tartozó minden személy jogainak egyenlőségét. Az emberi emancipáció súlyos akadályának tekintette viszont az ezzel való megelégedést, miként a liberálisok teszik. Szerinte az emberek közötti különbségek, korlátok és függőségek nem szűnnek meg jogi rögzítésük megszüntetésével. A jogi kényszerek alól felszabadult egyének továbbra is egymás alávetettjei lesznek, vagy még inkább. A személyes függés helyébe a személytelen hatalmaktól való függés lép: az elidegenedés. Az emberi és polgári jogok az elidegenedés viszonyait rögzítik. A valódi szabadság nem a más személyek vagy az állam beavatkozását féken tartó negatív szabadság, hanem az arra vonatkozó pozitív szabadság, hogy minden ember kibontakoztathassa egyéniségét, és minden irányban kiművelhesse képességeit és hajlamait. Ehhez az egyén személyes önmegvalósításának közvetlenül egybe kell esnie a közösségben való részvételével. Ez a szabadon egyesült egyének közössége. A jogok nyújtotta védelem feleslegessé válik, mert többé nem lesz konfliktus az egyes egyének, valamint az egyén és társadalom érdeke között.

Kis János kimutatja, hogy még ha az osztálykonfliktusok kiküszöbölhetőek lennének is, akkor sem jönne létre az érdekek általános egybeesése. Az egyéni javak és közjavak nem alakíthatók át mind közösségi javakká. Továbbá, az emberi együttélést más típusú érdekkonfliktusok sokasága is jellemzi, a legszemélyesebb viszonyoktól a különféle tágabb viszonyokig, amelyek nem mind szűnnének meg az osztályviszonyok felszámolásával. Ha megengedjük, hogy az egyének saját elgondolásuk szerint, autonóm módon alakítsák életüket, úgy az együttélés minden szintjén előállhatnak konfliktusok. De még ha az elképzelt eszményi együttélés megvalósítható lenne is, a Marx által javasolt társadalmi berendezkedés nem alkalmas erre. A kommunizmusról alkotott elképzelése nem tartható: a munkamegosztás, a magántulajdon, a piac, a hierarchikus termelési szervezet és az állam nélkül működő egyesült termelők – központi tervezésen és munkaidőben mért munkaerő-allokáción alapuló – közvetlen irányítása alatt működő életképes gazdaság elképzelhetetlen.

Ez utóbbi témát tárgyalja Nagy Dániel Gergely, aki azzal kezdi, hogy terjedelmes életművében Marx szembeszökően kevés helyen foglalkozik a kapitalizmust felváltó társadalom, a kommunizmus bemutatásával, ami nem véletlen. Marx igyekezett elkerülni a kommunizmus részleteibe való belebocsátkozást. A GFK az egyik mű, ahol részletesebben ír a jövő társadalmáról, amely a hegeli dialektika sémájából ered. A kommunizmus berendezkedéséről legrészletesebben szóló *A gothai program kritikája* hiányosságai viszont szükségessé teszik a posztkapitalista társadalom politikai gazdaságtanának kidolgozását. Ennek nehézségeit Bence György, Kis János és Márkus György fejtette ki több mint négy évtizede a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című műükben.

Marosán György a kommunizmus létrejöttének reális lehetőségeit az evolúciós játékelmélet számítógépes szimulációkkal ellenőrzött eredményei alapján vizsgálja. Ezek szerint egyértelmű, hogy nagyméretű társadalom stabilan csak akkor létezhet, ha a szabályszegők megbüntetése normaszzerűen mindenki számára kötelező. Minthogy azonban az emberek nemcsak elszünni, de gyakorolni sem szeretik a kényszerű fegyelmezést, ezért e feladatot inkább büntető intézményekre bízják. Nagyméretű, inhomogén és komplex társadalom csak formális büntető intézmény (állam) segítségével tartható fenn. A legújabb kutatási eredmények értelmében az állam, a piac és a magántulajdon uralta globális társadalmon belül létrejöhetnek és megszilárdulhatnak kommuna típusú, öngazgató kisközösségek. A vagyonosodás vágyának csökkenése, az ökológiai rendszer korlátaiba ütközés, valamint a kapcsolattartás tranzakciós költségeit visszaszorító internet mind ebbe az irányba hat. Új jelenségek tömeges felbukkanása vezeti az embereket a kommuna típusú közösségek irányába: az önkéntes egyszerűség, a nulla marginális költségű gazdaság, a megosztás gazdasága, a szívességgazdaság, a szabadúszók gazdasága, a szabad városok társadalma. A XXI. század eszerint a kommunizmus százada lesz. Az efféle kisközösségek hálózatai nyilván nem felelnek meg az állam és magántulajdon nélküli kommunista társadalom makroszkopikus elképzelésének. Ahogyan a szabadon együttműködő egyének közösségéről alkotott eszménynek sem: bár a leírás szerint e közösségeken belül magas szintű a bizalom, a feltétlen együttműködő-készség, a toleráns konfliktuskezelés, a közösségi aktivitás, a javító szándék, a szolidaritás, a vagyoni egyenlőség, másrészt viszont életmódjuk homogén, a megvásárolható szolgáltatások választéka behatárolt, és erős csoportnyomás nehezedik az egyénre, hogy tartsa be az adott közösség által elvárt viselkedésmintát és életmodellt.

Az új együttélési és együttműködési formák létrejötte, a munka és kommunikáció radikálisan új formáinak kialakulása lehet jó és rossz hír. Jó hír, mint az emancipáció új perspektíváinak megnyílása, miként *Marosán György* vagy *Ropolyi László* értelmezi, de rossz hír, amennyiben ezek az elidegenedés és alávetettség újabb jelentős térnyerésének eszközei, ahogyan *Böcskei Balázs* vagy *Farkas Henrik* mutatja be. E fejlemények nem voltak előreláthatók a XIX. században, sem Marx, sem mások számára. Ahogyan az emberi tudás fejlődése elvileg előre jelezhetetlen, ugyanígy a technikai fejlődés és az új szükségletek és életmódok kialakulása is az. Marx eleve nem láthatta előre, hogy a technikai fejlődés milyen új lehetőségeket fog teremteni és az emberek hogyan akarnak majd élni vele. Azt viszont láthatta, hogy korábban a bőség bekövetkezése milyen fogyasztási szokásokat alakított ki, s hogy az emberek masszívan hajlamosak nem túl vonzó dolgok megtételére, tömegekbe verődve pedig borzasztó dolgok elkövetésére. A megnövekedett fogyasztási lehetőségek önként és szabadon történő felhasználásának módjára vonatkozóan az utóbbi évszázad Rousseau civilizáció-kritikáját igazolja, nem pedig Marx várakozásait. Az előreláthatatlan újdonságok mellett tehát Marx érzéketlen volt az emberi törekvések, attitűdök és együttélési szokások tartósan rögzült mintáival szemben is. Nem tudott mit kezdeni sem a „Hogyan lesz valami egészen más?“, sem a „Hogyan rögzültek bizonyos dolgok nagyon szilárdan?“ kérdéssel. Ebben nem áll egyedül, hisz ezek nagyon fogas kérdések. Azt viszont láthatta volna, mint ahogy Hegel, hogy a csoportkohézió egyik legfontosabb megerősítője az ellenségkép. Ezzel Marx nem számolt a szabad egyének világméretű közösségéről alkotott víziójában, ahogy a nacionalizmus erejével szemben is érzéketlen volt. *Czétány György* így fogalmazza meg e problémát: „*lehetséges-e, és ha igen, hogyan lehetséges elgondolni a közösségnek egy olyan fogalmát, melyet nem határai és exkluzív elválasztásai definiálnak, vagyis amelynek kapcsolódásai határtalanul nyitottak és elválasztásai minden esetben inkluzívak?*” (100)